

МАКТАБ ОНА ТИЛИ ТАЪЛИМИДА АНТОНИМ, ОМОНИМ, СИНОНИМ СЎЗЛАР ЛУҒАТИДАН УНУМЛИ ФОЙДАЛАНИШ

Манзура Ураковна НАМАЗОВА

катта ўқитувчи

Қарши давлат университети Педагогика институти

Қарши, Ўзбекистон

Гулжаҳон Шавкат қизи АБДИСАМАДОВА

талаба

Қарши давлат университети Педагогика институти

Қарши, Ўзбекистон

Аннотация

Бошланғич мактабда ўзбек тилини ўқитишнинг замонавий усуллариинг энг муҳим ва долзарб муаммоларига кичик ёшдаги ўқувчиларда лингвистик компетенцияни шакллантириш киради. Зеро, ўқувчиларнинг тўғри, ифодали, соф нутқ малакаларини шакллантириш ва ривожлантириш она тилини ўрганишнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб, ҳар бир дарсда ҳал этишни талаб этади.

Таянч сўзлар: сўзларнинг грамматик ва имло қийинчиликлари, омонимлар, синонимлар, антоним сўзлар, луғат, педагогик назорат ва ташкилий манба.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВАРЯ АНТОНИМОВ, ОМОНИМОВ И СИНОНИМОВ В ПРЕПОДАВАНИИ РОДНОГО ЯЗЫКА В ШКОЛЕ

Манзура Ураковна НАМАЗОВА

Старший преподаватель

Педагогический институт

Каршинский государственный университет

Карши, Узбекистан

Гулжаҳон Шавкат қизи АБДИСАМАДОВА

студент

Педагогический институт

Каршинский государственный университет

Карши, Узбекистан

Аннотация

К наиболее важным и актуальным проблемам преподавания узбекского языка в начальной школе относится формирование лингвистической компетенции у учащихся младшего возраста. Так, формирование и развитие правильных, выразительных, чистых речевых навыков у учащихся является одной из важнейших задач обучения родному языку, которую необходимо решать на каждом уроке.

Ключевые слова: грамматические и орфографические трудности, омонимы, синонимы, антонимы, словарь, педагогический контроль и организационный источник.

Луғат ишини кенг маънода, сўз устидаги барча турдаги ишлар мажмуи сифатида кўриб чиқсак, методологияда иккита асосий йўналиш ажратилади: грамматика-имло ва семантик.

Биринчи йўналишни ажратиб кўрсатишда методистлар сўзларнинг грамматик ва имло қийинчиликларини, иккинчи йўналишни ажратиб кўрсатишда уларнинг ўқувчилар луғатини бойитиш учун семантик қийматини асос қилиб олади.

Луғат иши кўпинча "қоидалар билан текширилмаган, ёзиш қийин ёки маъно жиҳатидан мактаб ўқувчиларига кам маълум бўлган сўзларнинг имлосини ўрганиш: уларнинг ҳарф таркибини ёдлаш, талаффуз қилиш, товуш-ҳарф таҳлили, ёзиб олиш, гаплар тузиш" деб тушунилади [1;11].

Бошланғич синф ўқувчилари билан луғат ишларини, сўзларнинг антоним, омоним ва синоним вариантдошларини ўқитишни ташкил этиш, кўплаб методистлар ва амалиётчи ўқитувчиларнинг фикрига кўра, агар бу жараён фаолликни ҳисобга олган ҳолда, ишлаб чиқиш воситалари ва анъанавий ўқитиш тизимларини интеграциялашуви асосида амалга оширилса, муваффақиятли бўлиши мумкин.

Бошланғич мактабда лексик луғат ишларини олиб боришнинг бир қанча йўналишлари мавжуд.

1. Луғатни бойитиш, яъни талабаларга илгари номаълум бўлган янги сўзларни, шунингдек, луғатда мавжуд бўлган сўзларнинг янги маъноларини ўзлаштириш. Бунга ҳар куни боланинг луғатига 4-6 та янги луғат қўшиш орқали эришилади.

Масалан, “сифатлар” мавзуси ўқитилётганда 5 та янги сўз, унинг маънодошлари, антонимлари ҳам биргаликда ўқитилади.

2. Луғатни такомиллаштириш – луғат ва услубий иш бўлиб, луғатнинг мослашувчанлигини, унинг аниқлиги ва ифодалилигини ривожлантириш ҳисобланиб, унга қуйидагилар киради:

- тўлиқ ўрганилмаган сўзларнинг мазмунини тўлдириш, бу уларни контекстга киритиш ва бошқа сўзлар билан таққослаб ўқитилади;
- сўзларнинг, жумладан, фразеологик бирликлардаги лексик мослигини ўзлаштириш;
- сўзнинг аллегорик маъноларини ўзлаштириш, сўзларнинг кўп маънолилиги;
- лексик синонимияни ва синонимик гуруҳдаги алоҳида синонимларга хос бўлган сўзларнинг семантик маъно сояларини ўзлаштириш.

3. Луғатни фаоллаштириш, яъни пассив луғатдан фаол луғатга имкон қадар кўпроқ сўз ўтказиш. Сўзлар жумлалар ва иборалар таркибига киради, улар ўқилган нарсаларни қайта ҳикоя қилишга, суҳбатга, ҳикояга, тақдимотга ва композицияга киритилади.

4. Адабий сўзларни йўқ қилиш, уларни фаол луғатдан пассив луғатга ўтказиш. Бунда болалар нутқ муҳити таъсирида ўрганган диалект, халқ тили, жаргон сўзлари назарда тутилади. Луғат устида ишлашнинг барча соҳалари доимий равишда ўзаро таъсир қилади. Луғатни бойитиш ва такомиллаштиришнинг асосий манбалари бадиий адабиётлар, ўқув китоблари матнлари, ўқитувчи нутқи ҳисобланади. Буларнинг барчаси тилни бойитишнинг педагогик назорат остидаги ва ташкилий манбаларидир. Аммо ўқувчилар нутқига нотўғри манбалар (ота-оналар, дўстлар нутқи ва бошқалар) ҳам таъсир қилади.

Бошланғич синфларда луғат ишининг барча йўналишлари фақат амалий асосда, асосан матнга асосланган ҳолда, назарий маълумотларсиз ва ҳатто, қоида тариқасида, атамаларсиз ҳам ўқитилиши мумкин.

Бошланғич синф ўқитувчилари луғат ишларини олиб боришда қуйидаги тамойилларга амал қиладилар:

- сўз устида ишлаш болаларни фаол когнитив ва ўйин фаолияти асосида атрофдаги дунё билан таништирганда амалга оширилади;

- луғатнинг шаклланиши ақлий жараёнлар ва ақлий қобилиятларнинг ривожланиши билан, болаларнинг ҳис-туйғулари, муносабатлари ва хатти-ҳаракатларини тарбиялаш билан бир вақтда содир бўлади;

- луғат ишининг барча вазифалари бирликда ва маълум бир кетма-кетликда ҳал қилинади [3; 78].

Луғатлар антоним, синоним, омонимлар билан ишлашда жуда фойдали восита бўлиши мумкин. Луғат билан танишиш дарсларида мактаб ўқувчилари бутун луғат ва унинг саҳифаси қандай тузилганлигини, луғатнинг "рамзлиги" нима эканлигини (график, қисқартмалар), иловалар кўриб чиқилишини билиб оладилар [2].

Сўз маъносининг энг яхши талқинчиси контекстдир. Изоҳловчи луғатларда иқтибос-иллюстрациялар бўлиши бежиз эмас, уларда гўё сўзларнинг асосий ва қўшимча маънолари, уларнинг уйғунлиги таъкидланган.

Сўзларнинг маъноларини тушунтиришда ўқувчиларнинг ўзлари мустақиллик ва когнитив фаоллик даражасини оширишга қаратилган умумий дидактик вазифага раҳбарлик қилиш керак. Синфда ҳар доим барча сўзларни ва нутқ бурилишларини тўғри тушунадиган камида бир нечта одам бор. Шу боис мактаб ўқувчиларининг ўзлари ҳам сўз маъносини тушунтира олишларини таъминлаш зарурки, бу уларнинг ақлий ривожланишини таъминлайди, мустақилликни тарбиялайди.

Ўқувчиларнинг сўз бойлигини бойитиш бўйича ишлар кўп қиррали. Кўпинча у қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

- 1) контекстдан сўзни ажратиб кўрсатиш;
- 2) сўзнинг семантик маъносини очиш;
- 3) унинг бошқа сўзлар билан мослигини аниқлаш;
- 4) сўз маъносининг сояларини тушунтириш;
- 5) уни дафтар ёки луғатга ёзиб олиш;
- 6) оғзаки ва ёзма нутқда қўлланилиши [5; 78].

Ўзбек тили методологиясида янги сўзнинг маънолари устида ишлашнинг кўплаб усуллари мавжуд. Барча усуллардан фойдаланиш турли

хил ишларни таъминлайди, шунингдек, ушбу сўз учун энг оқилона тарзда янги сўзни киритиш имконини беради. Билим потенциали даражасига қараб ажратилган асосий методларини кўриб чиқамиз:

1. Сўз ясовчи таҳлил, унинг асосида сўзнинг маъноси ойдинлашади. Бошланғич синфларда одатда “Бу сўз қайси сўздан тузилган?” деган савол берилади. Сўзларни тушунтиришнинг бу усули луғат ишини имло билан боғлаш имконини беради, чунки у сўзларнинг илдизларини очиб беради ва урғусиз унлиларни, жарангли, жарангсиз ва талаффуз қилинмайдиган ундошларни текширишга ёрдам беради.

2. Паронимларнинг маъноларини фарқлаш, фарқларини аниқлаш мақсадида сўзларни қиёслаш: таъриф – тариф, тери – тире.

3. Контекст орқали маънони тушунтириш. Парчани ўқиш сўзларнинг маъносини "таъкидлайди"; мактаб ўқувчилари нафақат уларнинг тўғридан-тўғри маъносини, балки фойдаланишнинг тўғрилигини, мувофиқлиги ва ифодалилигини ҳам тушунишни осонлаштиради.

4. Болаларнинг ўзлари тузган контекстга янги сўзни киритиш олдинги вазифанинг бир вариантыдир. Бу талабаларни фаоллаштириш усули, аммо қийин ҳолатларда контекстга киритиш ўқитувчи томонидан амалга оширилиши мумкин.

5. Янги сўзнинг маъносини аниқлаш, лекин маълумотнома материаллари, яъни ўқиш китобидаги луғатлар ва изоҳлар орқали. Баъзи ҳолларда ўқувчилар изоҳли луғатларидан фойдаланишингиз мумкин.

6. Ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ривожлантириш воситаси сифатида предмет, расм, макет, дўлма ёки ҳаракатни кўрсатиш тушунтиришда қатнашган ўқувчиларнинг мустақиллик даражасига боғлиқ.

7. Синонимларни танлаш усули энг универсал ва тез-тез қўлланиладиган усуллардан биридир: парвариш қилиш – ғамхўрлик, рицар – жангчи. Аммо бу усулдан фойдаланганда кўпинча хатолик юзага келади: сўзларнинг маъносини таҳлил қилишда (яхши ва чиройли), иккала ҳолатда ҳам болалар уларни нейтрал (чиройли) билан алмаштирадилар, тилнинг экспрессивлигини

бутунлай йўқ қиладилар. Бундай алмаштириш ўқувчилар нутқини бойитмайди, балки қашшоқлаштиради, чунки уларни эмоционал ранг-баранг, маъно туслари бўлган ифодали сўзлардан узоқлаштириб, услубий жиҳатдан нейтрал, соя ва ранглардан холи сўзларга етаклайди.

8. Антоним жуфтлик танланишини қабул қилиш: бошланиш – тугатиш, яхши – ёмон.

9. Сўзларнинг маъноларини тушунтириш техникаси сифатида сўзлар гуруҳи ёки бир нечта жумлалардан иборат бўлган батафсил тавсиф суҳбат учун қулайликни сақлаш имконини бериши билан қимматлидир.

10. Мантикий таърифлаш усули кўпинча сўзнинг маъносини энг яқин тур остида жамлаш ва ўзига хос хусусиятларни ажратиб кўрсатиш орқали очишга ёрдам беради: крейсер – бу харбий кема.

Сўзларнинг маъноларини тушунтиришда турли хил усуллар ва ўқувчиларнинг фаоллигини ошириш бошланғич синфларда луғат ишининг энг муҳим вазифасидир.

Ўзбек тилини бошланғич ўқитиш методикаси ўқувчиларни янги сўз ва унинг маъноси билан таништиришнинг кўплаб усуллари ўз ичига олади: объект ёки расмни кўрсатиш (объектив маънога эга сўзлар учун), тушунтириш луғати ёрдамида сўзнинг маъносини аниқлаш; контекстдан фойдаланиш; синонимларни танлаш; антонимларни танлаш; сўзнинг маъносини унинг ўзига хос ёки умумий атрибутига асосланиб тушунтириш; морфемик ёки элементар сўз ясашиш таҳлили; этимологик таҳлил; сўзни ушбу синф ўқувчилари биладиган бошқа тилга таржима қилиш [4; 49].

Бола учун ўқув материали ҳажмининг доимий ўсиши шароитида бошланғич мактабда лингвистик компетенцияни шакллантириш жараёнида луғат ишининг аҳамияти уларни изчил методга бириктириш тобора қийинлашиб бормоқда. Шу сабабли, назарий материални ўрганиш анъанавий равишда устунлик қиладиган дарслар ўқув материални яхлит идрок этишга, тизимли фикрлашни шакллантиришга ва билимга ижобий ҳиссий муносабатда бўлишга ёрдам берадиган дарслар билан алмаштирилиши керак. Бунинг учун

ўқитувчи эслатмалар, маълумотномалар, жадваллар ва бошқалар билан ишлашни ташкил қилиши керак. Шу билан бирга, фан компетенцияларини шакллантириш ва синаб кўриш учун ўқитувчи ўқувчиларга усулларни қўллашга қаратилган комплекс вазифалар тизимига таяниши керак.

Бошланғич синфларда ўзбек тили дарсларида луғат ишлари ўқувчиларнинг лингвистик компетенциясини ривожлантириш бўйича турли ишларнинг таркибий қисмларидан биридир. Адабий тилнинг луғат бойлигини ўзлаштириш ўқувчилар учун тилни ўрганишнинг зарурий шарти бўлиб қолади: унинг орфоэпияси, имлоси, грамматикаси, сўзларни тўғри қўллаш ва умуман, изчил нутқ.

Кўп сўз бойлиги расмий таълимсиз ўрганилади. Биз суҳбат, кузатиш, телевидение/оммавий ахборот воситалари ва ўқиш орқали сўзларни оламиниз. Бироқ, тадқиқотлар шуни кўрсатадики, луғатни аниқ ўргатиш ўқишни тушунишни сезиларли даражада яхшилаши мумкин – агар биз тўғри сўзларни етарлича яхши ўргансак. Бу ерда самарали луғат ўргатишнинг асосий тамойиллари келтирилган.

Фақат луғат таърифларига эмас, бой маъноларга эътибор қаратинг.

Кўпинча луғатни ўргатиш болаларнинг луғатдан таърифларни нусхалашдан бошқа нарсаси эмас. Аммо тадқиқотчилар таърифларни нусхалашдан келиб чиқадиган ҳар қандай ўрганишдан устун турадиган бир қатор таълим усулларини аниқладилар.

Ушбу асосий тамойиллардан бири талабаларнинг сўз маъноларининг кенгроқ ёки мураккаб таърифлари ёки тушунтиришлари билан ишлашидир. Луғат маънолари бўйича энциклопедия тушунтиришларини рағбатлантиринг.

Луғат таърифи; сўзнинг синонимлари; антонимлар (агар мавжуд бўлса); нутқ қисми; таснифлаш (у қайси семантик гуруҳга тегишли, масалан, асбоблар ёки нутқ усуллари); таққослаш; ҳаётий мисоллар; график версия (чизмалар, расмлар, тасвирлар); уни амалга ошириш.

Сўзнинг тўққиз хил изоҳини ўйлаб топганингиздан сўнг, уни эслаб қолиш эҳтимоли кўпроқ бўлади (ва, албатта, агар биз ўхшашликларга, қисман

муносабатларга киришмоқчи бўлсак, бу тўққизтадан кўпроқ нарсани қила оламиз. шунга ўхшаш).

Кўпгина луғат дастурлари сўзларни тоифалар бўйича киритади, масалан, соғлиқ ва тиббиёт ёки транспортга оид сўзларга эътибор қаратиш, жумладан, уларнинг самарали бўлиши мумкинлигини кўрсатадиган тадқиқотларга эга. Бироқ, ўқитишнинг ушбу жиҳати бўйича тўғридан-тўғри тадқиқотлар шуни кўрсатадики, сўзларни ўрганиш секинлашади ва кейинчалик бу сўзларни ўзлаштириш ушбу сўзлар тўпламини ўзлаштириш учун зарур бўлган қўшимча ишнинг фойдаси аниқланмайди.

Бир вақтнинг ўзида бир-бирига яқин сўзлар тўпламини киритиш керак бўлган ҳолатлар мавжуд, улар нозик ёки нозик фарқларни талаб қилиши мумкин. Масалан, болалар хужайралар ёки атомларнинг тузилишини ўрганаётганда. Мен бунга рухсат бераман, чунки бундай киришлар, эҳтимол, бундай ҳолларда асосий тушунчаларга чуқурроқ кириш билан бирга бўлиши мумкин.

ФОДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Богданова Г.Н. Формирование языковой компетенции младших школьников [Электронный ресурс] / Г.Н. Богданова. – URL: ПЕДСОВЕТ.org.
2. Воронина А.В. Изучение иноязычных заимствованных слов на уроках русского языка в начальной школе: автореф. дис. ... канд. пед. наук (13.00.02.). – Ярославль, 2010. – 21 с.
3. Конкина Ю.А. Словарно-орфографическая работа на уроках русского языка // Начальная школа, 2004. – №7. – С. 25-28.
4. Некрасова Т.П. Педагогические условия активизации словарного запаса первоклассников // Начальная школа, 2013. – №1. – С. 49-51.
5. Сергеева Б.В. Теоретические основы организации работы с лингвистическими словарями в начальной школе // Научное обозрение. Педагогические науки, 2017. – №3. – С. 100-109.

6. Фролова, Л.А. Обеспечение словарной деятельности младших школьников // Современные науки, 2015. – №7. – С. 3-6.

7. Фундаментальное ядро содержания общего образования / Рос. акад. наук, Рос. акад. образования ; под ред. В. В. Козлова, А. М. Кондакова. – Москва: Просвещение, 2011. – 79 с.